

Een ruzie aan de klosbaan

Hugo Lambrechts-Augustijns

Het verhaal speelt zich af in 1612 aan de “*closbaene*” van een Antwerpse herberg[1]. Een ‘clobane’ of ‘cloodbane’ is een bollebaan of een beugelbaan, die in Vlaanderen ook gekend was. In een Brugs charter staat: “*dat men gheene ... caetspelen en gheve, clobane noch andren spelen*” (Inventaris van Brugge, Intr. 460)[2] en: “*(dat niemand) dancsers en stelle, stove en heete, caetspelen, closbaenen noch andere spelen en houde.*” (6, 353).

Erasmus heeft een gedetailleerd verslag van het beugelspel opgenomen in zijn *Dialogi familiares* of ‘Samenspraken’. Afbeeldingen van balspelen vinden we bij David Teniers de Jonge[3], waarover verder in dit artikel meer te vertellen valt, en bij Thomas van Apshoven[4]. De afbeelding die we hier weergeven: ‘*de klosbaan achter een herberg*’, is van Adriaen van Ostade (1677)[5].

Ondanks het rijke verleden van het spel komt het vandaag nog enkel in Limburg voor.[6]

Figuur 1 – De klosbaan achter een herberg, Adriaen van Ostade, 1677

Rijksmuseum Amsterdam, 25,2 cm x 37,6 cm

Tekening op papier, pen in bruin, penseel in grijs en bruin, zwart krijt, doorgegriffeld

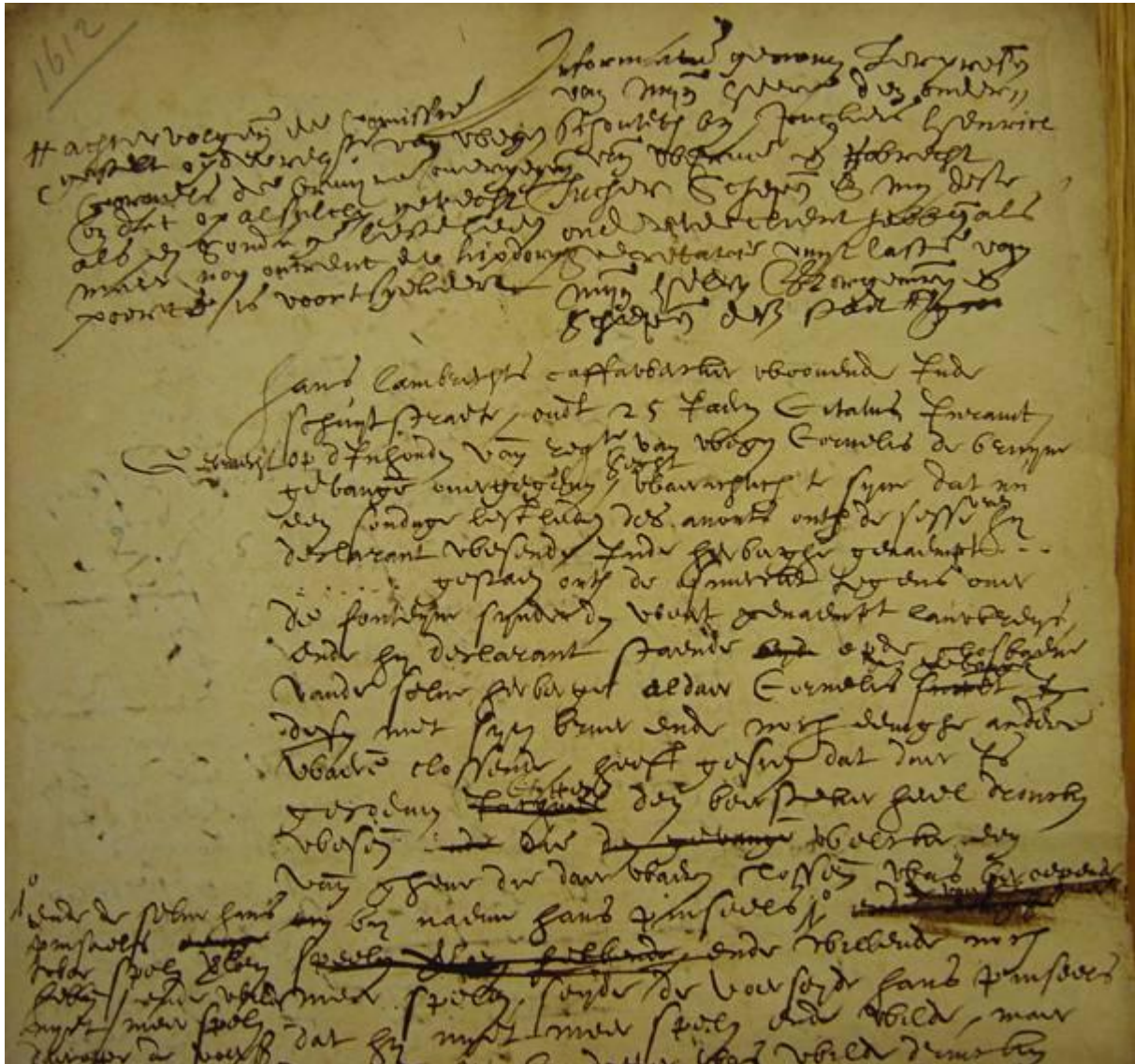
De ondervragingen over de ruzie aan de klosbaan werden afgenomen door de onderschout en de schepenen jonkers Henrick vande Werve en Robrecht Tucher.

De eerste getuige is Hans Lambrechts, ‘*caffawercker*’ [7] van beroep, wonende in de Schuytstraat en 25 jaar oud (zie figuur 2). De zondagavond omstreeks zes uur was hij in de herberg gestaan op de ‘*meulenberch*’ omtrent de Ossenmarkt, tegenover ‘de Fontein’. De waard van de herberg heet Lauwreys. Hans stond bij de klosbaan van dezelfde herberg, waar Cornelis de Bruyn, zijn broer, en nog enkele anderen waren ‘*clossende*’. Hans ziet dat Coppen ‘*den beersteker*’ (Coppen heet Jacques met zijn voornaam) in heel dronken toestand binnen kwam. Een van de klosspelers, Hans Pinseels, heeft geen goesting om nog verder te spelen (misschien omdat hij verloren had bij het spel) en zegt dat hij

een pint bier wilt drinken. Dat is blijkbaar niet naar de zin van Coppen, die verder wilt spelen, en Coppen zegt tegen Hans Pinseels: "Wat sij dij voir gasten?"

Terwijl het gezelschap aan tafel zit te drinken, zegt Coppen tegen hun: "Wat sij dij lieden, voir schraefelers, bedelaers?" [8] En nog meer van dergelijke woorden: "dat ghijthal op eenen armen hals wilt haelen."

Cornelis de Bruyn, die nachtwaker van beroep is, wordt dat een beetje beu en antwoordt: "Wie heeft u geroepen in ons geselschap?" Jacques (Coppen) houdt niet op: "Ghij en sijt maer bedelaers, ick soude u voir uwen kop smijten." Cornelis laat zich dat niet zeggen en antwoordt: "Die mij slaet die sal ick weder slaen."

Figuur 2 - Stadsarchief Antwerpen, V 85 foto HLA

We merken dat de grimmige sfeer in de herberg naar een regelrechte ruzie aanstuurt. Jacques schiet langs de tafel naar Cornelis en slaat hem tweemaal met zijn vuisten, zodanig dat zijn hoed afvalt. Toen Cornelis terug sloeg is de waard tussen beide gekomen, door een paar flinke meppen uit te delen. Maar ook de andere heren uit het gezelschap lieten zich niet onbetuigd. Hans Pinseels en nog iemand, die 'geheel bij drank was', mengen zich in het gevecht met een 'dryvoet'. Toen die andere persoon zijn 'dryvoet' terstond kwijt speelt, neemt die een 'beytel' en wilt daarmee Cornelis slaan.

Iemand van het gezelschap, een zekere Jacques Cremer, houtbreker of timmerman van beroep, heeft een houten schop in de hand en slaat daarmee op het hoofd van de man met de beitel. De man valt zeer gekwetst op de grond.

Terwijl Cornelis de Bruyn en de anderen van het gezelschap hun gelag betalen, loopt de gekwetste persoon, die Coppens geholpen heeft, uit de herberg samen met nog enkele burgers en jongens. Ondertussen wordt er nog verder gevochten aan de klosbaan (buiten de herberg, maar nog niet op straat). De deur van de klosbaan was gesloten. De omstaanders zullen wel aanvoelen dat het laatste woord nog niet gevallen is, want Coppens wacht op straat tot Cornelis en de anderen naar buiten komen. Iemand van het gezelschap zal gekwetst zijn, want die wordt naar buiten geleid. Op de bedreiging van de begeleider: *“Blijff van mij off ick steeck doer u vleesch”* wordt dit tweetal blijkbaar gerust gelaten en mogen naar huis gaan. De rest van het gezelschap komt naar buiten, met beitels in hun hand en Cornelis wordt inderdaad overvallen door Coppens, die met stenen begint te smijten. Hans Lambrechts heeft een steen, of een vuist, op zijn voorhoofd gekregen en behoudt daarvan een buil, waarvan het vel af is. Hij hoort van de omstaanders roepen: *“de vier gasten zullen daer doot blijven.”* Hans en de anderen nemen dan maar de vlucht, naar *‘het Leeuwken’* en Cornelis heeft zijn makkers *‘gesalveert’* (gered[9]) in de *‘corps de garde’*. Dit moet het wachthuis van de Kipdorppoort geweest zijn. Merkende dat de ruzie nog steeds bezig is, is Hans langs de vesten naar huis gegaan.

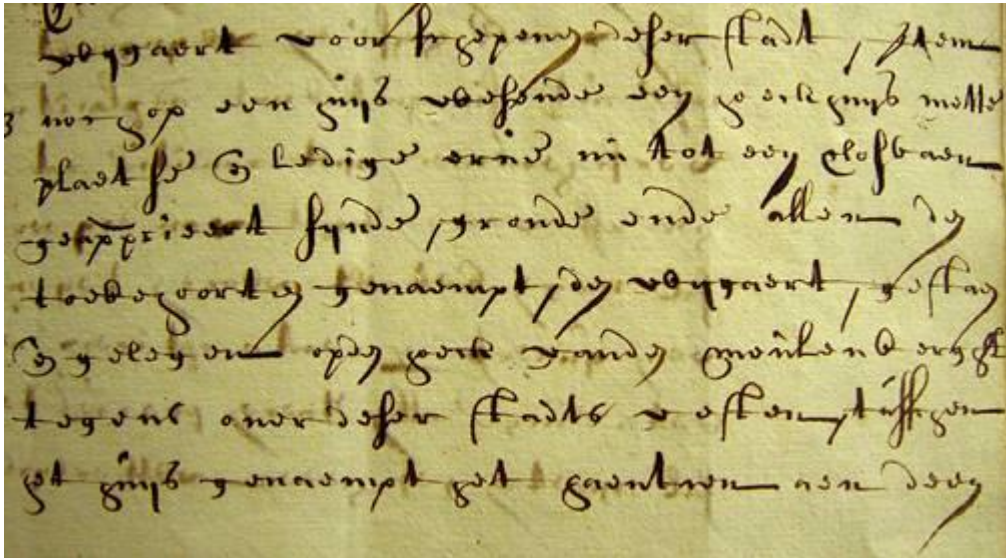
De tweede getuige is Henrick de Meyer, ook kaffawerker, wonende in de Nieuwstad en 32 jaar oud. Zijn verklaring komt overeen met deze van Hans Lambrechts.

De derde getuige is Henrick Cornelissen, droogscheerder, wonende in de Moriaenstraat en omtrent 27 jaar oud. De naam van de herberg is blijkbaar een onbekend gegeven voor de attestant, want Henrick specificeert: *‘de herberg gestaan aan de Osmerckt, tegens over de Fonteyne, sonder te weten watter vuythanght.’* Volgens Henrick zei Coppens tegen Cornelis: *“Ghij schaffelaers ende hontsvotten, meynde ghij lieden dat ick sie wel nyet eenen pot te verliesen hebbe als ghij.”* Uit andere herberggruzies weten we dat wanneer het scheldwoord ‘hondsvot’ gebruikt wordt, er zonder mankeren tamboer uit voortvloeit. Een hondsvot is het vrouwelijk schaamdeel van een hond en het scheldwoord werd vroeger gebruikt voor een laf en verachtelijk persoon.. Het is zowat de ergste belediging die je kunt uiten. Ook het gezelschap van Cornelis zou met beitels gesmeten hebben.

Hoe het straatgevecht verder verliep weten we niet, maar het is Cornelis de Bruyn die gevangen genomen wordt. De drie getuigenissen moeten aantonen dat Jacques Coppens de aanstoker was van het uit de hand gelopen herbergbezoek .

In 1678 bestond deze klosbaan nog, want op 4 februari 1678 verkopen molenaar Henrick Aenraets en zijn huisvrouw Maria van Wetteren aan Philips Dertoeur en Joanna Foubelet een erfrente van 50 guldens op twee huisjes met hofje, gestaan aan de Ossenmarkt naast de hoek van het winkeltje[10] aldaar aan de stadsvesten. Deze huisjes staan tussen het huis *‘den poedermeulen’* en het hoekhuis *‘den wijngaert’*, dat ook aan voorschreven comparanten toebehoort. Henrick Aenraets en Maria van Wetteren verkregen deze huisjes op heden van Maria Pels, weduwe van wijlen Adriaen vanden Wijngaert. De erfrente staat ook op het hoekhuis met plaats en ledig erf dat gebruikt wordt voor een klosbaan, genaamd *‘den wijngaert’*, gestaan op de hoek van de *‘Meulenberghstraet’ [11]* (tussen het huis *‘het haentien’*, enz. Zie figuur 3).[12] Zo zijn we de naam van het huis waar voorgaande heibel plaats vond toch te weten gekomen.

Figuur 3 – Stadsarchief Antwerpen, SR 873 foto HLA

Sommige volksspelen hebben veel aantrek in familiekring of buurtschap omdat die spelen, zoals bijvoorbeeld paapkeschiet, geen speciale infrastructuur verlangen. Men speelde ze op een stuk onverharde weg op straat of naast de boerderij. Andere volksspelen, zoals klossen, kaatsen en struifwerpen, vereisen een specifiek aangelegd speelterrein en werden meestal naast een herberg geïnstalleerd. De sociale interactie tussen de personen van een buurtschap of deze van een herberggezelschap is verschillend. Er ontstaat gemakkelijker een wrijvingsvlak tussen een toevallige herbergbezoeker, die moet aanvaard worden in een spelgezelschap, dan tussen personen uit een meer gesloten groep van een buurtschap.

Jacques Coppen was beersteker van beroep. We mogen aannemen dat hij op een zondag niet rondliep in zijn werkkledij, maar mogelijk vond het gezelschap van Cornelis de Bruyn dat er rond Jacques toch een geurtje hing. Zij hadden plots geen goesting meer in het klossen en Jacques voelde aan dat hij daarvan de oorzaak kon zijn. Hij had ook te veel gedronken toen hij in de herberg aankwam, en een spelletje spelen waarbij concentratie en behendigheid belangrijk zijn, met iemand die boven zijn theewater is, is niet leuk.

Verder onderzoek moet uitwijzen hoe het spel op een klosbaan gespeeld werd. Een klosbeitel of klosbeugel is een schepper waarmee de bal in de klosbaan geslagen wordt. Een klos is ook een bal of schietbal en wordt er op een 'cloisbane' een soort balspel gespeeld.

Volgens Jack Botermans (en medeauteurs) is een van de interessantste aspecten van de middeleeuwse volksspelen dat ze door de gehele bevolking werden gespeeld. Het klossen vertoont veel overeenkomsten met het klootschieten. Het klootschieten zou meer een spel voor de gewone burger geweest zijn, terwijl het klossen beoefend werd door de adel.[13] Deze vergelijking kan best opgaan voor de middeleeuwen, maar bovenstaand voorval toont voldoende aan dat in het begin van de 17de eeuw de gewone burger het klossen ook beoefende. Mogelijk heeft ook de spelvorm door de tijd een evolutie ondergaan, want de manier van spelen op de schilderij van Adriaen van Ostade komt niet overeen met de beschrijving van Botermans. Vroeger scoorde men punten door de bal door een poort te werpen en het spel was afgelopen als een speler een bepaald aantal punten had gescoord.

We menen dat er geen verwantschap is met het kaatsspel. De meeste vermeldingen van kaatsspelen die Robert van Passen voor Antwerpen noteerde, dateren van einde 15de – begin 16de eeuw en naar chronologie van de documenten komt eerst het overdekte kaatsspel aan de beurt.[14] De overdekte klosbaan van de kunstschilder Adriaen van Ofstade dateert van de tweede helft van de 17de eeuw. De balspelen die David Teniers de Jonge konterfeitte spelen zich in openlucht af en meestal naast een

herberg (zie figuur 4). Gezien de ligging van de ballen op de grond, is het best mogelijk dat men toen een soort van petanque-spel aan het beoefenen is. Op sommige afbeeldingen houden de spelers een instrument in de hand, en dat kan een klosbeugel zijn, waarmee men de bal door een ring moet leiden. Deze ring is op de gravure van figuur 5 duidelijk te zien.

Figuur 4 – David Teniers de Jonge, ca. 1644

Sint-Petersburg, Museum van de Hermitage, 62,5 cm x 89,5 cm

Figuur 5 – gravure naar David Teniers de Jonge

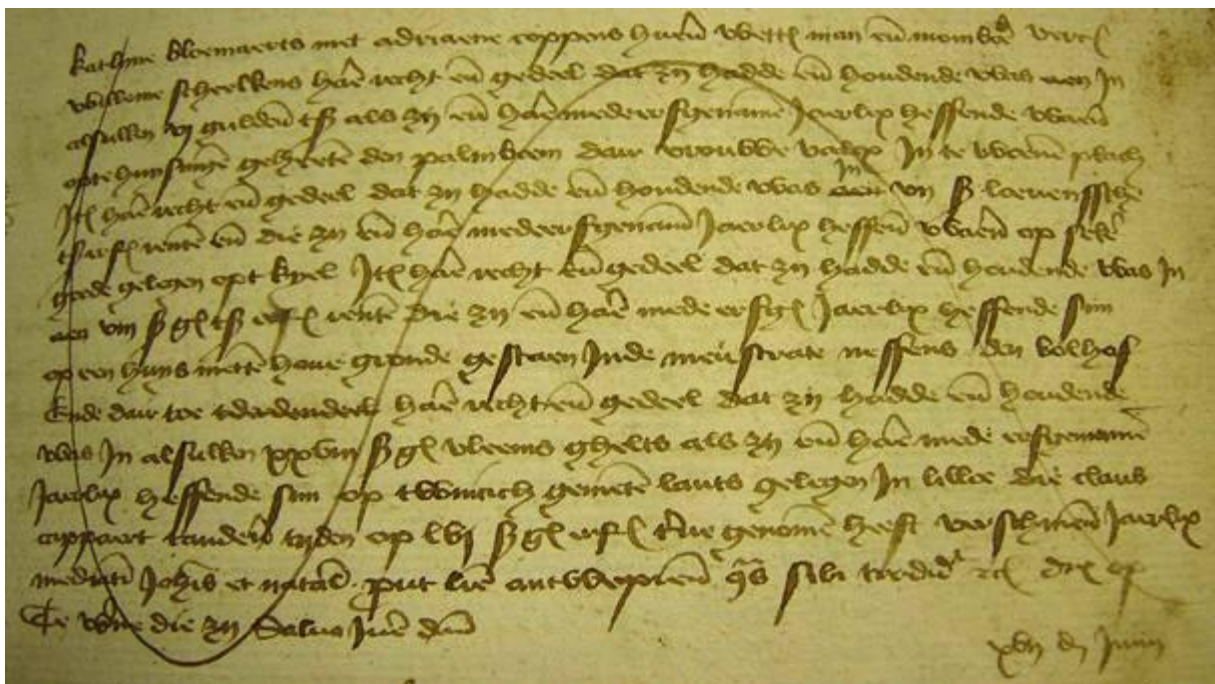
Volgens Jan Lindemans is het sollen met een zware lederen bal verdwenen in de 18de eeuw en vervangen door het 'kaatsen' met een kleinere bal, meer een miniatuur van de sollebol. [15] Onze gegevens tonen echter aan dat zowel het kaatsen als het bollen reeds in de 15de eeuw ingeburgerd waren in de stad Antwerpen.

In het Middelnederlands is een *tsolle* of een *solle* een bal of speelbal, ontleend aan het Oudfranse *cholle*. Kiliaan kent naast sollen het synoniem *sollebollen* (een soort van tautologisme). De bal werd niet met de voet, maar met de rechter voorarm heen en weer gekeerd. Deze voorarm is voorzien van een lederen kolf, niet alleen om beter vat te krijgen op de bal, maar ook om meer kracht te kunnen uitoefenen. Dit doet ons denken aan het balspel 'Pelota', dat nog veel beoefend wordt in de Baskische gebieden van Noord-Spanje en Zuidwest-Frankrijk.

We kennen enkele toponiemen met 'solhof', namelijk 'den cholhof' te Antwerpen (1414), het Solhof te Aartselaar (1568)[16] en 'den solhoff' te Reet (1551). Een *sollebeemd* is een weide waar men solde, waar men met de bal speelde. Lindemans vermoedt dat 'grijpe' (de greep naar de bal) de Nederlandse naam van het spel was. Te Tienen heet de plaats waar het traditioneel spel gespeeld werd 'Grijpe' (1340, locum dictum de gripe), te Aartselaar lag bij de Solhof een plaats geheten 'ter Grijpen' (1307, in loco dicto grippe, in 1551 de groote grippe), en in Kontich was een 'ter Grijpen'.

De oude naam van dit spel is 'clood' en Jan Lindemans noteerde in Opwijk een 'cloodbane' (1515). In West-Vlaanderen treft men eerder de benamingen *bollebaene*, *bolletra*, *bollestrate* en *ter bolle* aan.

In 1443 bevond zich in de Lange Nieuwstraat te Antwerpen een perceel met het toponiem 'bolhof' [17] (zie figuur 6).

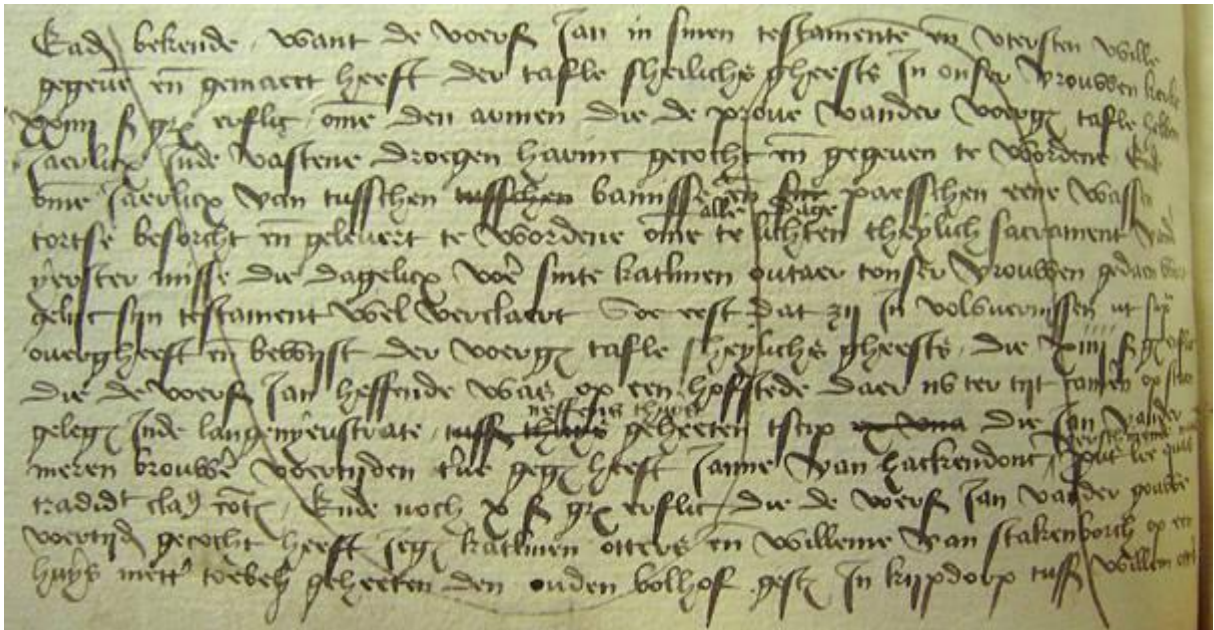

Figuur 6 – Stadsarchief Antwerpen, SR 32, f° 180 r°-2, 17 juni 1443 foto HLA

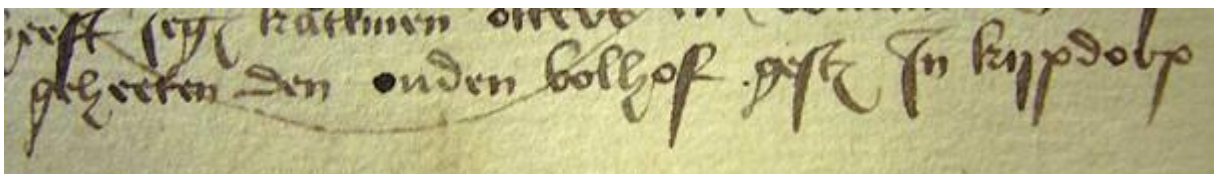

Detail van figuur 6 (regel 9)

In het Kipdorp te Antwerpen stond een huis dat in 1454 de naam 'den ouden bolhof' had (zie figuur 7). Een andere akte uit 1454 toont aan dat het perceel wel degelijk als een bolhof werd gebruikt: "het huys daermen bolhof te houden plach" .[18]

Figuur 7 – Stadsarchief Antwerpen, SR 48, f° 69 v°-4, 12 augustus 1454 foto HLA

Detail van figuur 7 (laatste regel)

Zoals David Teniers de Jonge het balspel verschillende keren afbeeldt, heeft het veel weg van het petanque-spel. Met een effen grond als speelveld kan in principe dit spel overal gespeeld worden. Als in Antwerpen een bepaald perceel de benaming 'bolhof' krijgt, betekent dit volgens mij dat die ruimte een specifieke infrastructuur heeft, zoals tegenwoordig petanque veel gespeeld wordt op een daarvoor voorziene plaats, waarbij het speelveld aan bepaalde afmetingen voldoet.

Remy De Roeck onderscheidt drie soorten bolspel: de *mikbolling*, de *stek- (of doel)-bolling* en de *vloerbolling*. [19] De *mikbolling* heeft tot doel de bol onder een 'mik' (dat is een paar aan elkaar gebonden sterke stokken die op 15 cm van elkaar diep in de grond worden geplant en waarvan de boventoppen aan elkaar stevig worden vastgemaakt en aldus een omgekeerde V vormen) door de jagen. Dit gebeurt gewoonlijk onder de vorm van een prijskamp.

Het stekbollen is meer een herbergspel onder vrienden die gewoonlijk in twee kampen worden verdeeld. Als doel wordt aan weerskanten der bolbaan op ongeveer twintig meter afstand, bijna onzichtbaar, een stek in de grond geplant en er wordt 'opgegaan' om uit te maken welke der twee partijen het spel mag beginnen. Dit spel bestaat in een bol het dichtst bij de 'stek' te kunnen laten rollen en als het gebeurt dat er een speler de bol op de stek, of zelfs er tegen aanleunend, kan krijgen noemt men dat een *jouw* die dikwijls als een dubbel-punt wordt aangerekend. De uitdrukking 'voet bij stek houden' is iemand die volhardt, die op zijn eentje oefent om gemakkelijker een *jouw* te kunnen bollen. Herbergiers schrijven ook prijskampen voor stekbolling uit.

Het derde soort bolspel is de vloerbolling die meestal binnen de herberg of in een overdekte ruimte wordt gespeeld op harde vloer omdat de bol moet kunnen schuiven en toeren.

De bol van dit spel wordt ook de *platte bol* genoemd omdat de ene kant plat is en de andere kant afgerond. Er zijn twee doelen met krijt op de vloer aangetekend. De behendige vloerboller kan zijn bol verschillende keren op zijn kant doen toeren, tot ze eindelijk, volgens strategische berekening zich kort bij het doel gaat neerleggen of ten minste op de plaats waar zij de worp van de speler der tegenpartij kan belemmeren. Paul Vanderghote gaat verder in op de terminologie bij de vloerbolling.[20] Terwijl in Vlaanderen meer de benaming 'krulbollen' wordt gebruikt, spreekt men in onze streek van 'curve-bowls'. Op een virginaal uit 1650 van de Antwerpse klavecimbelbouwer Joannes Couchet[21] wordt het krulbollen afgebeeld.

De stedelijke overheid had niet graag dat een balspel op straat te wild werd en bepaalde bijvoorbeeld op 17 juni 1634: 'Glaesen, soo van den stadhuysse als van de Gulden Kaemers, niet uyt te worpen, op de plaetse aldaer ook niet te kaetsen.' [22]

De meeste afbeeldingen laten zien dat de balspelen beoefend worden naast een herberg door een kleine groep herbergbezoekers, of door een kleine groep vrienden vlak bij een woning. Er zijn geen kenmerken van een wedstrijdverband, men speelt gewoon voor het plezier. Mogelijk betaalt de verliezer een rondje in de herberg. De wrevel van Jacques Coppin in ons herbergverhaal over een pint bier duidt in die richting.

We zullen toch Erasmus erbij moeten halen om te weten te komen hoe hij het balspel heeft gezien.

Bibliografie

- BOTERMANS Jack, VISSER Nicolette en BURETT Tony, *Timpen, hinkelen & pierebollen*, Houten, 1991.
- DE BRUYNE Bart, "De rol van de herberg in het ontspanningsleven in het Land van Waas, 17^e-18^e eeuw", in: *Oostvlaamse Zanten*, 63 jg, nr. 1, okt.-dec. 1988, pp. 205-224.
- DE COCK A. en TEIRLINCK Is., *Kinderspel & Kinderlust in Zuid-Nederland*, derde deel: werpspelen, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent, 1903.
- DE ROECK Remy, "Voksspelen in Zuid-West-Brabant", in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 34 jg, nr. 9-10, sept.-okt. 1951, pp. 309-311.
- DE VROEDE Erik, *Het grote volkssporten boek*, Leuven, 1996.
- DROST Johanna, *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1914.
- LAMBRECHTS-AUGUSTIJNS Hugo, "Het is weer van den hond", in: *Contactblad Heemkundige Kring Ekeren*, 19 jg., nr.1 januari 2001, p. 4.
- LINDEMANS Jan, "De speelterreinen van onze voorouders", in: *Eigen Schoon en de Brabander*, jg 28 (1945), nr. 2, pp. 49-57.

- LINDEMANS Jan en KNOPS Pieter, “Volksvermaak te lande, in Brabant in’t begin van de 18de eeuw, naar wat we daarover te Evere vernemen”, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, jg 34, nr. 7-8, juli-aug. 1951, pp. 209-217.
- SACRE Maurits en DE CORT Aimé, *Volksspelen & Volksvermaken in Vlaamsch-België*, Merchtem, 1925.
- VANDERGHOTE Paul, *Bolspelen in West-Vlaanderen*, serie der Vlaamse Volkssport Dossiers nr. 1, Brussel, 1979.
- VAN PASSEN Robert, “Kaatsspelen te Antwerpen in de 15de-18de eeuw”, in: *Naamkunde*, 20 jg (1988), aflevering 1-4 en 21 jg (1989), aflevering 1-4.

---

[1] SAA, V 85

[2] L. Gilliodts-van Severen, *Inventaires des chartes (des Archives de la ville de Bruges)*, eerste serie, 13^e tot 16^e eeuw, 8 dln, 1871-1885.

[3] David Teniers de Jonge: Antwerpen 15 december 1610 – Brussel 25 april 1690

[4] Thomas van Apshoven (ook van Abshoven): ° Antwerpen vóór 30 november 1622, + Antwerpen tussen 18 september 1664 en juli 1665. Was een zoon van Ferdinand van Apshoven de Oude. Opgeleid door zijn vader en met grote zekerheid door David Teniers de Jonge. Huwde op 22 maart 1645 met Barbara Janssens.

[5] Adriaen van Ostade werd in 1610 in Haarlem geboren als Adriaen Hendricx. De vader was afkomstig uit het plaatsje Ostade bij Eindhoven. Adriaen was een leerling van Frans Hals en in 1634 trad hij toe tot de Lucasgilde in Haarlem. Hij legde zich toe op het genrestuk met onderwerpen uit het boerenmilieu. Hij overleed in 1685 in Haarlem.

[6] Erik De Vroede, *Het grote volkssporten boek*, Davidsfonds Leuven, 1996, pp. 35-38.

[7] Caffa is een zijden stof. De naam zou afkomstig zijn van de stad met deze naam in de Krim.

[8] Schrafelen: schrapen. Ook gras snijden met een sikkkel: *‘Ik moet nog wat gers gaan schrafelen veur mijn geit.’*

[9] Salveren: behouden, redden. Van het Latijnse *salvare* en het Franse *sauver*.

[10] Robert Vande Weghe, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977, p. 324.

Vande Weghe vermeldt hier het toponiem *‘het Winkelken’* (nu Korte Winkelstraat). Naast de betekenis van ‘winkel’ als verkoopplaats waar koopwaren worden uitgesteld, heeft ‘winkel’ ook de betekenis van een hoek (vgl. winkelhaak), een punt, een stuk land. *‘Item een sticke landes in dien winkel’* (Hs. van Egmond, f° 15 r°) en *‘Item een acker in dien winkel vander ere beke toter ander.’* (f° 16 r°, einde 13de eeuw) ‘Naast de hoek van het winkeltje’ zal dus eerder de hoek van een stukje land aan de stadsvesten zijn.

[11] Robert Vande Weghe, o.c., p. 324.

De huidige Molenbergstraat dateert van ca. 1865. Ze is in de verlenging van de Tabak- (vroeger St.-Joris) en Kipdorpvesten aangelegd op een gedeelte van de vroegere vestingswallen die we voor deze bepaalde sector in de wijkboeken aangeduid vinden als *‘aan de vesten van de Kipdorppoorte naer het*

Molenbergstraetken'. Noordelijk van de huidige Korte Winkelstraat lag tot ca. 1865 een heuvel waarop van voor 1585 (vgl. Prims) een windmolen stond. De voorganger van de Molenbergstraat dateert uit de eerste helft van de 16de eeuw.

Frans Hogenberg beeldt de windmolen aan de Kipdorppoort af op zijn tekeningen van de Franse Furie, begin januari 1583.

[12] SAA, SR 873, f° 137 v°, 4 februari 1678.

[13] Jack Botermans, e.a., *Timpen*, ..., p. 14.

[14] Robert van Passen, *Kaatsspelen* ...

[15] Jan Lindemans, *De speelterreinen van onze voorouders*.

[16] René Beyst (Heemkundige Kring Aartselaar): In 1414 is er sprake van een omwaterd goed, *den Cholhof* geheten, als zetel van de heerlijkheid van Heyselaer of Yckele.

[17] Met dank aan Ivan Derycke voor het aanbrengen van de akten waarin het toponiem 'bolhof' voorkomt.

Zie ook op "*Antwerpiensia*, website voor historisch onderzoek rond Antwerpen", Ivan Derycke, *Schepenregisters rond 1450*", <http://users.skynet.be/antwerpiensia/SRXVde.htm>

[18] SAA, SR 49, f° 348 v°-2, 5 maart 1454.

[19] Remy De Roeck, *Volksspelen in Zuid-West-Brabant*.

[20] Paul Vanderghote, *Bolspelen in West-Vlaanderen*.

[21] Joannes Couchet was een neef en opvolger van de befaamde klavecimbelbouwer Joannes Ruckers

[22] P. Genard, *Antwerpsche Archievenblad*, tweede deel, Antwerpen, Gebodboeken: 1634 f° 147 v°.